

בלי עבודה, בלי בית, בלי מולדת

גיא מירון, "להיות יהודי בגרמניה הנאצית: מרחב וזמן", יד ושם, מרכז קבנר לחקר יהודי גרמניה בתקופת השואה והוצאת מאגנס, ירושלים 2021, 285 עמ'

האוניברסליים והמשמעויות האנושיות הרחבות של נושא המחקר. פרופ' גיא מירון, היסטוריון שהתמחה בחקר יהדות גרמניה בתקופת השואה, כתב הפעם ספר על השנים שקדמו לה, מאז עליית הנאצים לשלטון ב-1933, בו הוא מתאר צעד אחר צעד את אובדן השליטה של היהודים על המרחב הציבורי בו חיו, ואשר האמינו בכל לבם כי הם חלק בלתי נפרד ממנו, ועל הזמן הפרטי והציבורי, שהשתנה מול עיניהם. המחקר נסמך על שני סוגי מקורות: האחד הוא יומנים ומכתבים שנכתבו בזמן אמת, או סמוך לו, על-ידי יהודים בגרמניה, מה שמכונה *ego documents*, היינו, מסמכים שנכתבו בגוף ראשון. השני הוא ספרות תיאורית ענפה העוסקת במרחב ובזמן, במקום ובבית, ומושגים רלוונטיים נוספים המדריכים את אזמלו של מירון בניתוח התהפוכות שחווי היהודים בגרמניה בתקופה זו. ההסתמכות על כתיבה אישית אינה זרה למירון, שספר קודם שלו הסתמך על ניתוח של עשרות אוטוביוגרפיות שכתבו "ייקים" שעלו לארץ לפני המלחמה.¹ רוב כותבי היומנים הכלולים במחקר

בשנתיים האחרונות חשנו על בשרנו את שיבוש חוויות המרחב והזמן כפי שהיינו מורגלים אליהן. מגבלות הוטלו על המרחב הציבורי, שהלך והצטמצם ולעתים אף הפך למאיים, והבית כמושג קיבל מקום מרכזי יותר וממלא פונקציות חדשות. חווית הזמן, אשר בתקופה המודרנית מזוהה עם תנועה קדימה ויכולת לתכנן מראש, השתנתה לגמרי, כאשר הפרט נותר לעתים חסר אונים אל מול חוסר הוודאות ואי היכולת לחזות מה יקרה מחר, וכיצד יוכל לתכנן את מהלכיו הבאים.

למרות השוני המובן והמרחק העצום בין זמננו לבין התהליכים שהתרחשו בגרמניה בשנות השלושים של המאה הקודמת, לא יכולתי להימנע מן המחשבות הללו כאשר ניסיתי להיכנס לעורם של היהודים בגרמניה בשנים האפלות ההן, מנקודת המבט של הספר המקורי והחשוב הזה. ואולי לא הייתי מעזה להעלות מחשבות כאלה על הנייר, אלמלא המחבר עצמו פתח בהן את הספר, ואלמלא סימן כאחת ממטרותיו את ההצבעה על ההקשרים

הדבר ניכר ביתר שאת בערי השדה הקטנות, בעוד בערים הגדולות נותרו פה ושם מרחבים חופשיים יחסית. יהודים נמנעו מלבקר בתיאטרון ובקולנוע, הורים הוציאו את ילדיהם מבתי-הספר ובהמשך נמנעו מנסיעה בתחבורה ציבורית. המרחב המוכר הלך והצטמצם, היה לזר ומנוכר. "הפכנו תלויים, איבדנו את הקרקע תחת רגלינו, גורשונו מהביטחון של החיים הבורגניים – בלי עבודה, בלי בית, בלי מולדת", סיכם פעיל האגודה המרכזית היהודית בברלין הנס רייכמן, שהצליח להגר באביב 1939 אחרי ששוחרר ממחנה הריכוז זקסנהאוזן (עמ' 31).

מתוך היומנים דולה המחבר מידע על תגובות היהודים למצב זה, כמו ויקטור קלמפרר, שיומניו תורגמו לעברית ומוכרים למתעניינים בתקופה², שקנה מכונית ויצא לנסיעות ארוכות כדי להיחלץ מתחושת המחנק של הבית הצפוף אליו הועבר, או אחרים שיצאו לטיולים רגליים בטבע מחוץ לעיר, הרחק מן הרחובות המאיימים.

התגובה הקולקטיבית הבולטת להדרה מהמרחב הגרמני הייתה התכנסות מחודשת למרחבים יהודיים כבתי-כנסת, מוזיאונים יהודיים, והאירוני מכל – בתי הקברות. המרחב הפתוח של בתי הקברות מחוץ לעיר הפך למקום "בילוי" לילדים, לאחר שכניסת יהודים לפארקים הציבוריים נאסרה.

אליזבט פרוינד, כלכלנית שנשלחה לעבודות כפייה אך הצליחה להגר לקובה ב-1941, כתבה שם רשימות שתיארו את חייה במחצית השנה האחרונה לשהותה

היו "גברים מבוגרים ומשכילים, בני מעמד הביניים", אך מירון עשה מאמץ מרשים למצוא ולהכליל גם יומנים ומכתבים של נשים ושל צעירים ובני נוער (עמ' 9) ולדלות מתוכם את חוויות המרחב והזמן שלהם באותה תקופה. עיתונות הזמן שימשה אף היא כמקור חשוב לעיסוק בנושאים אלה.

קשה מאד לקרוא את הדיונים שהתקיימו בעיתונות היהודית, כאשר אנחנו יודעים את המשך. האם לנקוט בהמתנה פאסיבית או בפעולה נחרצת? שאלו העיתונים שתשובותיהם היו שונות ומגוונות (עמ' 191 ואילך). בהקשר זה ראוי להזכיר, כי למעלה ממחצית מתוך חצי מיליון היהודים שחיו בגרמניה אכן עשו מעשה ועזבו את ארצם עוד לפני פרוץ המלחמה, ובכך הצילה תחושת הזמן המואץ את נפשותיהם.

צמצום המרחב

תהליך הנאציפיקציה של המרחב הציבורי בגרמניה החל מיד עם עליית הנאצים לשלטון. תקנות ממשלתיות ופעולות של אנשי המפלגה בשטח הפכו את המרחב הציבורי למאיים. הרחובות הוצפו בדגלים נושאי צלב קרס ובתהלוכות צבאיות רעשניות, נוכחות מוגברת של סמלים נאציים והשמעת נאומי היטלר ברמקולים, כמו גם אלימות פיזית ממשית נגדם ברחובות, דחקו מהם את היהודים (עמ' 17-18). הדרה הולכת וגוברת של סטודנטים יהודים מהאוניברסיטאות, משפטנים יהודים מבתי-המשפט והרחקה גם מבתי קפה וחנויות ליוותה את התהליך.

זמן יהודי

וכשם שפנו אל המרחבים היהודיים כך קרה גם עם הזמן. המשטר הנאצי יצר בשיטתיות חגים לאומיים חדשים כמו יום הולדתו של היטלר למשל, או שהפך חגים דתיים ואזרחיים קיימים לבעלי משמעות לאומית. הנאציפיקציה השיטתית של הזמן, שהגיעה בהמשך גם לאיסור על היהודים לצאת החוצה בזמן חגים לאומיים, דחקה את היהודים, מהכרח ומבחירה, לשוב ולהיאחז בזמן היהודי.

"ככל שהנשמות מזועזעות יותר, כן משמעותם של החגים מדברת אלינו באופן עמוק יותר. בזמנים חסרי מחשבה, כאשר החיים הולכים קדימה, אנו מתעלמים מהאמיתות העתיקות של היהדות שלנו. אבל בזמני משבר, כאשר אנו נתונים בבלבול, הזוהר שלהם מאיר עבורנו את האפלה. כל החגים היהודיים הם חגים של נחמה וזיכרון", נכתב במאמר מערכת של עיתון יהודי באפריל 1933 לקראת חג הפסח (עמ' 173).

הפסח, ובמיוחד ליל הסדר, היו לעוגן מחודש בזמן, ולמקור לפרשנות של המצב אליו נקלעו. גם ראש השנה ויום כיפור צוינו עתה באופן בולט יותר מאשר בעבר והתקיימו קורסי הכנה לקראתם שמשכו רבים. "לראשונה זה שנים רבות שוב היו כל בתי העסק סגורים ביום כיפור, גם אלה שבקהילות משנה", דווח באוקטובר 1934 (עמ' 176).

וילי כהן, היסטוריון ומורה מברסלאו, שהיה יהודי מסורתי, כתב לקראת הימים הנוראים ב-1933, כי הייתה זו "שנה קשה ליהודי גרמניה, אולי השנה

בברלין: "הקהילה היהודית מצאה פתרון והפכה כל מרחב פנוי בבתי הקברות היהודיים למגרש משחקים עם ארגזי חול לילדים הקטנים. הילדים הגדולים יותר... חויבו לנכש את העשבים סביב הקברים... כך נותרו הילדים עסוקים בחוץ, באוויר הצח, והקברים נשמרו נקיים" (עמ' 77).

גם חוות הכשרה לחקלאות שהוקמו בידי תנועות נוער מחוץ לערים הפכו למרחבים יהודיים נפרדים, שסיפקו לצעירים מסגרת חברתית ותחושת השתייכות. ב-1936 היו כ-60% מבני הנוער היהודים בגרמניה פעילים בתנועות נוער, גידול משמעותי לעומת תקופת רפובליקת ויימאר (עמ' 86). על אף שהחוות שכנו במרחבים פתוחים בחיק הטבע וסיפקו תעסוקה ואופק לעתיד, מביא מירון מובאות מיומני התקופה המצביעות על כך שגם שם הרגישו המשתתפים כאילו חיו ב"אי מבודד" או ב"נווה מדבר בתוך טריטוריה עוינת" (עמ' 89).

המרחב הפרטי הצטמצם אף הוא, לא רק מטאפורית אלא בצורה מוחשית, כאשר יהודים רבים שאיבדו את מקומות עבודתם, נאלצו לעבוד מדירותיהם הנוחות ורחבות הידיים לדירות קטנות, לעתים לחדרים שכורים בדירות של אחרים, ומאוחר יותר ל"בתי יהודים" צפופים בהם נאלצו לחיות באינטימיות כפויה עם זרים. קלמפרר שהתלונן ביומנו על הקושי להסתגל למעבר הזה ולגור בשכנות לזרים, כינה את בית היהודים "קהילת גורל" (עמ' 137).

פיליפ מאנס, סוחר פרוות מברלין, שנשלח לעבודות כפייה וכתב "יומן מלחמה". ארבעת ילדיו עזבו את גרמניה ויש להניח כי אליהם כיוון את דבריו. "הזיכרונות מלווים אותי לכל מקום", כתב, "ולמרות כל הכובד הם שופכים מעט אור על אפלת תקופתנו" (עמ' 237).

המשוררת גרטרוד קולמר סיפרה שאביה, שנאלץ להכניס לביתו דיירים זרים, נהג לספר להם על "הזמנים הישנים והטובים", אך היא עצמה סירבה להשתתף במפגשים אלה. אולם מכתביה עולה כי גם היא נטתה לפנות אל העבר, בתארה את ההווה כמשהו מדומיין ובלתי ממשי. שלושה חודשים לפני גירושה לאושוויץ משם לא שבה, ביום חורף קר בדצמבר 1942 כתבה ביומנה: "האם עלי להצטער על כך שנותרו לי עתה רק הזיכרונות? להיפך, אני שמחה שיש לי אותם; אפילו אם הם אינם כמו חום הקיץ, בכל זאת מחממים כמו תנור טוב בימים קרים" (עמ' 238).

"להיות בעולם"

הקריאה בספר מעוררת מחשבות עמוקות על מה שכינה ההיסטוריון המנוח בועז נוימן "להיות בעולם" (עמ' 246), מושג שגם בעזרתו בחן מירון את התמודדותם של היהודים בגרמניה עם הדיכוי הנאצי והפיק ממנה תובנות אוניברסליות לגבי תגובות אנושיות למצבי מצוקה קיצוניים.

ריבוי התיאוריות אותן מצטט המחבר מכביד לעתים על שטף הקריאה, אך מסייע להסביר טוב יותר את תמונת

הקשה ביותר זה מאות שנים, אך גם שנה של איחוד פנימי והתחברות" (עמ' 178). יומניו של כהן תורגמו והתפרסמו בעברית³ כמוהם כיומני ויקטור קלמפרר המוכרים, מהווים מקורות מרכזיים לספר זה, וניכר כי המחבר חרש בהם עמוקות ושאב מהם ציטטות המחזקות את התיזה המרכזית של ספרו.

לוחות שנה יהודיים יצאו לאור ופרשנות לחגים ומועדים התפרסמה בעיתונות היהודית, כולל התייחסות אקטואלית לסמליותם. כך חג החנוכה היה סמל לניצחון יהודים על אויביהם וכמובן לאור ותקווה, ולהבדיל תשעה באב, שהיה זיכרון כואב לרדיפות ולחורבן. חג סוכות סימל את הארעיות והמגורים הזמניים שחוו רבים, וחג הפסח, שבמרכזו ליל הסדר, היה עמוס משמעויות רלוונטיות ונחוג בידי משפחות שמעולם לא ערכו סדר בעבר. הפסח נוצל בידי כותבים מחוגים שונים לפרסום מאמרים דרכם העבירו מסרים מנחמים לציבור (עמ' 174).

חזרה לעבר

"הפנייה אל העבר כמקור נחמה אל מול הזמן העומד והעתיד החסום מתקשרת אצל חלק מהכותבים לזיכרונותיהם האישיים ואף לעברם האישי", כותב מירון (עמ' 234). אל מול ההווה המאיים שימשה ההיאחזות בעבר מעין מבצר לכותבי היומנים, שכמה מהם החלו לתעד, במקביל לאירועי הזמן, גם את זיכרונותיהם.

זו הייתה גם דרך להעביר את המורשת המשפחתית לדורות הבאים, כפי שכתב

המרכזיים בהם עסק - חווית המרחב וחווית הזמן - לפקעת אחת, עד שקשה להפריד ביניהם. נזכרתי בהוגה הרוסי מיכאיל בכטין, שחי תחת הדיקטטורה של סטאלין באותן שנים ממש, אשר טבע ביטוי המתאר מצב דומה בהקשר אחר - בספרות, וליתר דיוק ברומן. ה'כרונוטופ' של בכטין (שאינו מוזכר בספר זה) הוא צירוף של שתי מלים יווניות - כרונוס - זמן, וטופוס - מקום, מרחב. "תווי ההיכר של הזמן באים לידי ביטוי במרחב; המרחב נמלא משמעות מכוחו של הזמן ונמדד על ידיו", כתב. כך בספרות, בהיסטוריה ובחיים עצמם, הזמן והמרחב מתמזגים ומזינים זה את זה וכולנו נתונים במטוטלת זו, הנעה כרצונה ללא הרף.

ד"ר שרה אוסצקי-לזר

ההתרחשויות האימות שממרחק השנים נדמות לעתים כבלתי אפשריות, ואפילו מדומיינות, ובעיקר עוזר לפענח ולהסביר את הטקטיקות בהן נקטו יהודים מזוויות שונות מן המקובל.

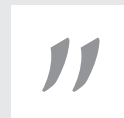
כך למשל הוא מפרש את מאמצי היהודים להיאחז במרחב הציבורי ובטבע הגרמני דווקא כ"אקטים של ביטוי עצמי, קהילתי או אישי, ולעתים גם של התרסה נגד המשטר", ולא כקוצר ראות פוליטי או אי הבנה של מדיניות הדיכוי הנאצית (עמ' 251). אך מעבר לתיאוריות יש רצון לקרוא עוד ועוד משפטים שוברי לב שנכתבו בעת האפלה ההיא, ולנסות לדמיין את כותביהם, שחלקם לא שרד וחלקם הצליח למרבה המזל להיחלץ מהתופת, ולדעת עליהם יותר, להכירם. טוב היה אילו צורף נספח ביוגרפי ובו תמצית קצרה של קורותיהם.

בסיכום שוזר מירון את שני הנושאים

הערות

- 1 גיא מירון, מ'שם' ל'כאן' בגוף ראשון: זיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל, מרכז קבנר והוצאת מאגנס, ירושלים 2004.
- 2 ויקטור קלמפרר, יומנים 1933-1945 מבחר, תרגום מגרמנית: טלי קונס, עם עובד, תל אביב 2005.
- 3 תמר כהן גזית (עורכת), בציפורני הרייך השלישי, יומנו של וילי כהן 1933 - 1941, תרגום מגרמנית: אברהם (ארנסט כהן) הוצאת מאגנס, ירושלים 2013.

"אין לי ספק: אני יכול להיות עצמי בגרמניה רק בזכות קיומה של מדינת ישראל. הקנצלר שלי הוא ראש ממשלת ישראל ולא אנגלה מרקל, ולא משנה אם הייתי בוחר בו או לא. הוא יגן עלי אם אזדקק להגנה. להיות יהודי ולא להיות ציוני - זה מאוד נאיבי".

הסופר היהודי-גרמני מקסים בילר בראיון ל"ישראל היום", 10.12.2021